

ՔՆՆԱԳԱՑՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

Գր. Վանցեանի «Հայ հեղինակներ» գրքի առիթով:

Միջնակարգ դպրոցների համար յօրինուած այս դասագիրքը գալիս է մեր քարոորդ տար առաջ նորարողըով, իսկ այժմ վաղաթառամ մանկավարժական գրականութեան մէջ՝ իբրև մի նոր երևոյթ՝ երկու զգալի պահանջ լեցնելու համար. աւելի բարձր նիւթեր տալու հասունացած աշակերտների ընթերցանութեան համար և կենսագրական տեղեկութիւններ՝ այդ իսկ նիւթերն արտադրող հեղինակների ժասին *)։ Սկսեալ այն օրից, երբ մեր մանկավարժական աշխարհի հորիզոնը խաւարեց, մենք տարաբախտաբար ձեռնաթափ եղանք և լքուած դրութեան մէջ թողինք նաև հրատապ հարցերը։ Բայց մինչև երբ... Ուստի թող ինձ թոյլ տրուի գէթ այսօր՝ այս ձեռնարկի առիթով՝ դուրս գալ սովորական մատենախօսական ակնարկների նեղ սահմանից և աւելի ընդարձակ հորիզոն բանալ ընթերցողի առջև։

Ընթերցանութեան դասագրքերի պատմութիւնը մի տեսակ ընորոշ պատմութիւն է պատմական որոշ շրջաններում տիրող իդէալների, այն սիրելի իդէալների, որոնցով այս կամ այն դարի առաջաւոր մարդիկ ձգտել են տոգորել նաև դեռահաս սերունդը և՛ այն մտցնել իրանց փայփայած իդէալների աշխարհը։ Երբ որ նոր արև ծագի մեր մանկավարժական հորիզիզոնի վրայ, այն ժամանակ կը ներկայացնեմ մեր հարցասէր ընթերցողների համար պատրաստածս օտար և հայերէն ընթերցարանների համառօտ պատմութիւնը, իսկ հիմա՝ այդ արևի նշոյլներին՝ ի տես՝ բաւականանում եմ մի քանի թոուցիկ ակնարկներով։

Թերթելով քաղաքակիրթ ու կիսաքաղաքակիրթ ազգերի մանկավարժական պատմութեան էջերը՝ տեսնում ենք, որ ինչպէս նրանց անցեալում, նոյնպէս և ժամանակակից յետա-

*) Գոնէ ես այդպէս եմ հասկանում այս գրքի կոչումը. Թ.

մնաց ժողովրդների մէջ, սկզբները վարժապետներին բացառապէս կամ աւելի հետաքրքրել են ընթերցանելիք նիւթերի ձևը՝ քան բովանդակութիւնը։ Թէ այս գաղափարը որպիսի խոր արմատներ էր գցել հազարաւոր տարիների ընթացքում, այդ ցոյց են տալիս գերմանական երևելի մանկավարժներից մէկի՝ Դիստէրվէզի՝ հետեւեալ խօսքերը. «Որովհետեւ ընթերցման մօտաւոր նպատակը նոյնիսկ ընթերցումն է, և ոչ թէ նախադասութեանց մէջ պարունակուած է ճշմարտութիւնը, ուստի ընթերցարանն այնպէս պէտք է կազմուած լինի, որ աշակերտի ուշադրութիւնը նախադասութիւնների բովանդակութիւնից նրանց ձևերին դառնայ»։ Այս անհաւատալի էր այնպէս չէ, ընթերցող. այո՛, բայց և այնպէս իրողութիւն է և առհաւութեան (ատաւիզմի) մի ուշագրաւ օրինակ։

Նաև մանկավարժական աշխարհի ապագայ բարօրութեան համար բարեբաղդաբար գոյութիւն է ունեցել հին, լուսաւոր Յու-նաստանը իր պանծալի Աթէնքով, որի գրական, գեղարուեստական, փիլիսոփայական ու քաղաքական բարձրադոյն կատարելութեան հրուանդանից ջերմ ու պայծառ շողեր են սփռուել կըրթական աշխարհի վրայ։ Առաջին անգամ յունական խորաթափանց ոգին էր, որ հասկացաւ թանձրացեալից վերացականին անցնելու բնական պահանջը. ժողովրդի՝ և ազգի վեհագոյն զգացմունքների, մեծ մտքերի արտայայտիչ բանաստեղծներն ու իմաստասէրներն է, որ ըմբռնեցին թէ պէտք է դեռահաս սերունդի միտքն ու սիրտը զբաղեցնել ու արգասաւորել։ Հռովմայեցիք՝ մինչև Յունաստանին տիրելը, ժողովրդական կրթութիւնը գրել կարգալու մէջ էին տեսնում, իսկ յետոյ միայն՝ յոյն մանկավարժների հետևողութեամբ՝ Հոմերոս ու Վիրգիլիոս տոհմի դեռահաս սերունդի ձեռքը և նրանց պարսպեցրին պատմաբաններով ու ճարտասաններով։ Եւ որովհետեւ յոյնի իդէալը բարձրագոյն, բազմակողմանի կատարելութեան հասած մարդն էր, նա այդպիսի մարդեր պատրաստելու հետամուտ եղաւ. իսկ հռովմայեցին՝ համաձայն իր իդէալների՝ պետական, ճարտասան մարդիկ պատրաստեց։ Այլ հին ազգերից պարսկականը աւելի ուշադրութիւն է դարձրել Ֆիդիքական կրթութեանը. սեմական ազգութիւններից մանկավարժական տեսակէտով իսրայէլացոց կեանքում գերակշռել է կրօնական տարրը, իսկ արաբական իդէալը գիտութիւնն է եղել։ Հին Հայաստանի կրթական ուղղութեան վրայ ամենից շատ ազդած պիտի լինէին, նայելով յարաբերութիւնների սերտութեանը՝ նախ պարսկականը, ապա քրիստոնէայ Յունաստանի կրօնական իդէալները և այնուհետև միջնադարեան սքոլաստիքական շկոլան ու մեր վերա-

ծընութեան շրջանում էլ՝ եւրոպական և գլխաւորապէս գերմանական մանկավարժական հայեացքները, անմիջական կերպով, կամ ուսականի միջոցով:

Գերմանական նախկին քրիստոնէական ուսումնարաններն էլ կրօնական ուսմունք էին տալիս, իսկ աշխարհիկ ուսմունքը վերապահուած էր ծնողներին: *) Ընթերցարանների իսկական շրջանը՝ նոյնիսկ Գերմանիայում, մէկ դարից շատ առաջ չէ սկսուել: Ժամանակակից գաղափարով ընթերցարաններ կարող էին երևան գալ ժողովրդական բանաստեղծութեան, տրուբատուրների շնորհով, որոնք ասպետական շրջանից յետոյ մի առանձին ազդեցութիւն ունեցան գերման ժողովրդի կրթական գործի վրայ: Ռէալական ուղղութեան կարապետներ հանդիսացան Բակոնը Անգլիայում, Ռատկէն Գերմանիայում, Կոմենսկին Բոհեմիայում 16 և 17 դարերում. և ապա, 18-րդ դարում, Ռուսսօն Ֆրանսիայում Ռոբինզոնի պատմութիւնը մեծ ոգեւորութեամբ ջատագովեց՝ իրրեւ լաւագոյն ընթերցարան, որովհետեւ այս գրքում նա տեսաւ իր սիրելի իդէալները ներկայացրած, քաղաքակրթական պատմական աստիճանները վիպական ձևով այնպէս գրաւիչ կերպով պատկերացրած: Ապա Ռուսսօյին այս տեսակէտով ջերմաջերմ հետեորդ հանդիսացաւ Գերմանիայում Հերբարտ-Յիլլէրեան շվուան 19-րդ դարի առաջին կիսից մինչև մեր օրերը: Այս մանկավարժական սիստեմով ուսուցման առարկաները դասաւորուած են քաղաքակրթական պատմական աստիճաններին համապատասխան. իւրաքանչիւր տարեշրջանի դասագիրքը կենտրոնական դիրք է բռնում դասընթացի մէջ և, որքան որ հնարաւոր է, կապակցութեան, առնչութեան մէջ է դրուած վեր առած տարուայ գիտելիքների հետ: Գրական բաժինը պէտք է ժողովրդի գլխի ու սրտի, մտածածի ու բանաստեղծածի լաւագոյն և հաւատարիմ պատկերը ներկայացնէ: Բանաստեղծութիւնները պէտք է արձակ գրուածքների հետ կապակցուեն՝ իրար լրացնելու և պարզաբանելու համար: Փոխանակ շինծու, մտացածին յօդուածների՝ պէտք է տալ ժողովրդական կեանքից նկարագրութիւններ, պատմական հատուածներ ականատեսների կենսալի աղբիւրներից, որ առաջին հրապոյր ունին, հայրենագիտական ու աշխարհագրական նիւթեր, գործնական գիտելիքներից արհեստի, գիւղատնտեսութեան, քաղաքատնտեսութեան վերաբերեալ նիւթեր: Ընթերցարանը այսքան տարրեր ամփոփելով սակայն, չպէտք է ոչ հանրագիտական

*) Ճիշտ հակապատկերը Ամերիկայում և այլ մի քանի երկրներում այժմ տիրող ձգտումներն են:

դառնայ և՛ ոչ էլ ստրկական դեր կատարէ այլ և այլ գիտութեան վերաբերմամբ: Այս դասագիրքը պէտք է որոշ քաղաքակրթական շրջանի բազմակողմանի արտայայտիչը հանդիսանայ, ընթերցանութեան այնպիսի սիրելի գիրք դառնայ, որ ապագայում էլ, երբ այս օրուայ աշակերտը ընտանիքի հայր դառնայ, սիրով ձեռք առնէ այն:

Մարդիկ երկար ու ձիգ դարերէ ի վեր ուսուցման ինչպէս այլ, նոյնպէս էլ ընթերցարանների նիւթեր ընտրելիս ու դասաւորելիս՝ առհասարակ, ղեկավարուել են նրանց դիւրութեան ու դժուարութեան աստիճաններն ի նկատի ունենալով, որ, ինքն ըստ ինքեան, ուղեցոյց սկզբունքներ չէր կարող տալ մեր ձեռքը: Իսկ երբ որ անցեալ 19-րդ դարում մարդկային իմացականութեանը յաջողուեց վերջապէս խելամոխի, աւելի խորը թափանցել տիեզերական գաղտնիքների մէջ, երբ նա տեսաւ որ բոլոր մարմինները՝ շնչաւոր թէ անշունչ՝ ենթակայ են եղել կազմակերպման (էվոլյուցիա) կամ կազմալուծման (դիսսոլյուցիա) անսասան օրէնքին, երբ բնագէտ ու հոգեբան իրանց կողմից մանրակրկիտ զննողութեան ենթարկեցին բուսական ու կենդանական կեանքը, այն ժամանակ նաև մանկավարժական աշխարհի վրայ նոր լոյս ծագեց: Կենդանաբանը տեսաւ, որ մարդը՝ կենդանական աշխարհում բարձրագոյն կատարելութեան հասած այս էակը՝ ինքն ըստ ինքեան մի կարճատեւ կրկնութիւն է կենդանական կեանքի պատմութեան: Այս կենդանու սաղմը՝ իր գոյութեան առաջին վայրկեանին մեզ ներկայացնում է այն կենդանական վիճակը, որ թագաւորել սկսեց հողագնդի վրայ, հէնց որ հնարաւոր եղաւ այդ: Մարդկային սաղմի հետագայ օրերի և ամիսների կազմուածքն ու կեանքը հետզհետէ բարդուելով ներկայացնում են անցեալում ու ներկայումս գոյութիւն ունեցող կենդանիների հիմնական յատկութիւնները, ամենաստոր դասակարգից մինչև ամենաբարձրը: Եւ անհ, երբ գիտութիւնը այստեղ հասաւ, այն ժամանակ արդէն դժուար չէր հոգեբաններին հետամուտ լինել կենդանիների հոգեկան կեանքի համընթաց ուղղութեանը ֆիզիքականի հետ: Այնուհետև մանկավարժութեանն էլ մնում էր միայն մի քայլ յառաջ երթալ և ասել. բաւ է որքան որ այսքան դարեր խարխափեցինք խաւարի մէջ. դեռահաս մարդու մէջ բուռն ձգտում կայ նաև հոգեով մի առ մի ապրիլ այն քաղաքակրթական—պատմական չեանքը, որ անցել է մարդկութիւնը չնայելով անաւոր քայքայումների, մեծամեծ յետադրուումների:

Այս փրկարար խօսքը լսուեց Գերմանիայում Հերբարտ-Ցիլլէրեան շկոլայից, որի յառաջադիմական իդէաները սակայն

սկզբում իբրև աղանդ՝ ընդունուեցին պահպանողական մանկավարժական աշխարհից: Բայց այդ երկու մեծ մանկավարժների եռանդուն աշակերտները ոչ միայն չվհատուեցին, այլ գիտութեանց նորանոր յայտնութիւններով զինուած անյողդողդ յառաջ մղեցին այս մանկավարժական սխտէմը, որ ապագայի սխտէմն է: Յիլլերականները ի նկատի ունենալով իրանց ժողովրդական ուսումնարանների 8 ամեայ դասընթացը քաղաքակրթական-պատմական նիւթերը 8 շրջանի վերածեցին և այնպէս դուրս եկաւ, որ կարծես թէ չափուած ու ձևուած էր: Համառօտ ուրուագծենք այդ աստիճանները: որոնք իսկապէս 7 տիպիքական շրջաններ են ներկայացնում:

Ա. Առասպելական դարաշրջան: 5—6 տարեկան մանկան մտքին համապատասխան է (կոնգէնալ) նախադրւորոցական շրջանում կենդանական կեանքից վեր առած առակները (Ֆաբլ), ապա հէքիաթները, որոնք շարունակում են նրա ուշք ու միտքը գրաւել նաև ուսումնարանական կեանքի առաջին շրջանում 6—7 տարեկան հասակում: Նա սիրում է դեռ մնալ իր վառ երևակայութեամբ փայփայած առասպելական այդ հմայիչ աշխարհում, որ մարդկութիւնն էլ ստեղծել էր իր մանկական հասակում: Այս բանաստեղծութեանց մէջ դեռ սաղմային դրութեամբ ներհում է աղգային բանաստեղծութիւնը իր բազմազան ճիւղաւորութիւններով, այս հէքիաթների մէջ են ամփոփուած ժողովրդական կենդանի լեզուն, նրա պատմութիւնը, հաւատալիքը և օրէնքը, որ հետագայ դարաշրջաններում հետզհետէ իրանց արգասաւոր ծիլերն արձակում են բանահիւսութեանց մէջ: Այնուհետև մարդկութիւնը մտնում է՝

Բ. Որսորդական կամ Ռոբինզոնեան շրջանը, երբ նա՝ պատանի մարդկութիւնը՝ արդէն սկսում է կասկածանքով վերաբերուիլ երևակայական երևոյթներին և ձգտում է ոտք կոխել բնական երևոյթների պատմաառաքանութեանց աշխարհը: Ռոբինզոնի պատմութիւնը ներկայացնում է մեզ մարդու մղած ահաւոր ու տեղական կռիւր բնական ոյժերի դէմ և վերջնական յաղթանակը՝ շնորհիւ հնարագիտութեանց ու արհեստների: Ռոբինզոնին իսկապէս պէտք էր զրկել կուլտուրական բոլոր միջոցներից, նոյնիսկ յիշողութիւններից և ապա թոյլ տալ որ նա ինքնուրոյն կերպով, սեփական ոյժերով իր գլխի ճարը տեսնէր: Ի հարկէ, այդպիսի մի անհատ շատ առաջ չէր գնալ այդպիսի պայմաններում, այս պատճառով էլ երեւի հեղինակը տուել է նրա ձեռքը այդ թէև աննշան պատրաստի միջոցները: Որսորդական շրջանին յաջորդում է՝

Գ. Դիւզազնականը, որ նախընթացի ու յետագայ պատմական շրջանի միացուցիչ օղակն է կազմում: «Քաղել առանց ցանկելու», ահա այս կեանքի նկարագրերը: Հետևաբար պէտք է լինէին ցանողներ՝ երկրագործներ ու երկրագործութիւն: Բնական (վայրենի) կեանքին հետևեց դիւզազնականը. վայրի գիշատիչ կենդանիների ոյժը երբեմն հիացման առարկայ դարձած լինելով՝ այժմ այդ զգացմունքը փոխանցուեց անսովոր ֆիզիքական ոյժով օժտուած հսկաներին ու տիտաններին:

Դ. Նահապետական դարով բացուած է մարդկութեան պատմական կեանքի դուռը: Հրէաների տիպար նահապետական կեանքը իր պարզութեամբ ու գեղեցկութեամբ ի բնէ հմայել է ժողովուրդները, այդ կեանքին վերադառնալը սիրելի իղձ է դառել նրանց համար: Ժամանակի և տարածութեան հեռաւորութեան, բանաստեղծական գրաւիչ նկարագրութեանց շնորհիւ՝ նահապետական այդքան իղէալականացրած կեանքի բնորոշ յատկանիշն է սակայն ընտանիքի անդամների անսպասան հնազանդութիւնը մեծին՝ ընտանիքի հօրը և մօրը: Այս դարի գլխաւոր պարագամունքն է եղել խաշնարածութիւնը, որի հետ սերտ առնչութիւն ունեն նահապետական կեանքի պայմանները: Բայց հասաւ ժամանակ, երբ հրէական ժողովուրդի անդամները՝ ճակատագրի բերմամբ՝ արդէն Եգիպտոսում սկսեցին միմիանց ընդհանուր շահերով սերտ կապուած զգալ: Այս համայնակեցութիւնը նոր պայմաններ յառաջ բերեց և նոր շրջանի՝

Ե. Դատաւորների դարի սկիզբը դրեց: Մովսէսը այլևս հնար չունենալով ամբողջ ժողովրդի մէջ ծագած վէճերը քննելու, դատելու՝ զանազան աստիճանի օգնական դատաւորներ նշանակեց, իրան միայն գլխաւոր գործերի դատաւարութիւնը վերապահելով: Եւ ահա այսպէս հիմք է դրուած պետական կազմակերպութեանը, որ պահանջում էր հաստատուն բնակութիւն, որ իր հետ բերեց հողագործութիւնը: Ազգերի պատմական կեանքում դատաւորներին յաջորդում են դատաւորի դեր կատարող թագաւորները, որոնցից յետոյ բացուած է իսկական՝

Զ. Թագաւորի դարաշրջանը: Ժողովուրդը իր զարգացման այս շրջանում բարձր է լինում ոչ միայն կոյր հնազանդութիւնից, այլ և նա գիտակցական հնազանդութիւնից անցնում է լիակատար ինքնագիտակցութեան աստիճանին: Նրա համար օրէնքը ճշդում չէ, այլ ներքին ազատութեան աղբիւր: Նա խելամուտ է լինում, հասնում է այն գիտակցութեանը, որ էաւորեալ ազատութիւն վայելելու համար պէտք է որ մարդս ինքն էլ մերձաւորի ազատութիւնը, իրա-

ւունքը յարգէ: Սակայն այդ ներքին ազատութիւնը տարաբախտաբար դեռ իդէալ է համարւում իրական կեանքի մէջ նաև մեր լուսաւոր օրերում. տնտեսական արդարութիւնը, որ լցնելու է հարուստի և աղքատի մէջ գոյութիւն ունեցող անդունդը, կարծես դեռ անիրագործելի փափաքներ պիտի մնան մեր ժամանակակից կուլտուրական աստիճանում: Թագաւորների դարաշրջանում ծաղկած արհեստին ու արուեստին յաշորդեց՝

է. Գործարանական կեանքը. ազգերը քաղաքական ազատութեան հետամուտ եղան: Այս վերջին դարաշրջանը իր հետ բերեց տնտեսական, քաղաքական, քաղաքատնտեսական նորանոր, բազմակողմանի, բարդ պայմաններ, որոնց շնորհով պետական կազմակերպութիւնը նորանոր աւելի արագ էվոլյուցիայի ենթարկուեց: Մենք՝ այս մեծ ու խորհրդաւոր երևոյթների վկաներս՝ պարտական ենք դեռահաս սերունդը հասցնելով ժամանակակից կուլտուրական աստիճանին՝ մտցնել այդ ձգտումների աշխարհը և, որքան որ հնարաւորութիւն ունենք, ուղեցոյց հանդիսանալ ասպագայ կուլտուրական փրկաւէտ յոյսերին հասնելու մեծ գործում:

Քաղաքակրթութեան պատմական ընթացքը այսպէս ուրուագծելուց յետոյ, պէտք է դիտել որ, իհարկէ ոչ մի ժողովուրդ և ոչ մի ազգ անցած չէր կարող լինել այդ աստիճանները առանց մեծամեծ քայքայման, զգալի յետադիմական յեղաշրջումների: Այս ուրուագիծը ներկայացնում է մեզ միջին իդէալական դրութիւններ. որքան որ մի ազգ աւելի է մօտեցել այս բնական զարգացման աստիճաններին, այնքան աւելի հիմնաւոր ու բարձր կուլտուրայի է հասել:

Մի ազգ, ինչպէս օրինակ հայոցն է, որքան էլ որ կուլտուրական բուռն ձգտումներ ունեցած լինէր, իր պատմական կեանքի երկար ու ձիգ շրջաններում ահաւոր ցնցումների ենթարկուելու դատապարտուած լինելով՝ կուլտուրական աստիճանները անսայթաք բարձրանալու հնարաւորութիւնից զուրկ պիտի եղած լինէր: Մեր ազգը՝ ի սէր կուլտուրայի՝ իր չարաբաստիկ անցեալով կարող է մարդկութեան անդամների մէջ քաղաքակրթական զգալի կորուստների, մեծամեծ անկումների ենթակայ եղած տիպար ազգ հանդիսանալ:

Մի երջանիկ օր սկսած, և մի անբախտ օր փոշիների մէջ թաղած մանկավարժութեան ընդարձակ ձեռնարկիս ուսուցման նիւթերի բնական հիմունքները գտնելու համար՝ սրանից տասնեակու տարի առաջ դիմեցի Paedagogische Studien մանկա-

վարժական հանդէսի միջոցով այն մեզ պէս կիսակուտուրական աղքերի մանկավարժներին, որոնք ինձ պէս աշակերտել էին նոյն Հերբարտ-Յիլլերեան շկոլային: Խնդրել էի լուսաբանել, եթէ նրանք երբէք զբաղուել են այն խնդրով, թէ արդեօք ի՞նչպէս պէտք է որոշուէին մեզ պէս ազգերի կուտուրական աստիճանները, երբ նրանք պատմական անցեալում ահաբեկն ելէ՞ջների են ենթարկուել: Խնդրել էի պարզել, թէ ի՞նչպէս պէտք է այս կիսաքաղաքակիրթ ազգերի պատմական շրջանները առնչութեան մէջ դնել համամարդկային շրջանների հետ: Բաւական ժամանակ սպասելուց յետոյ սակայն, վերոյիշեալ հանդէսի խմբագիրը պատասխանեց, որ իմ առաջարկը ոչ մի արձագանք չգտաւ, և որ, քանի որ այս խնդրի սկզբնաւորութիւնը չէ արուած, նախ եւ հանդէսին ուղարկեմ իմ խորհրդածութիւնները: Եւ ես հարկադրուեցի վարանմունքս յաղթահարելով՝ ձեռքիս տակ գտնուած պատմական սուղ միջոցներից օգուտ քաղելով՝ մի այդպիսի փորձ անել նախ «Մուրճի» 1895 թ. 1—4 համարներում: Որքան որ ինձ հնարաւոր եղաւ, քաղեցի մեր քաղաքակրթական պատմական կեանքի ուրուագիծը ընդհանրականին համընթաց, շատ անգամ լուր նմանողութեան (անալոթիայի) վրայ հիմնուելով: Նոյն գրուածքով դիմեցի մեր բանասէրներին աջակցութիւն հայցելով և բանը տարաբաղդաբար հէնց այստեղ էլ կանգ առաւ:

Ուշագրաւ երևոյթ է, որ այս մեծ խնդիրը չէ վրիպել հայ մանկավարժներին *) հայեացքից: Այս սկզբունքին գործնականապէս հետեւել են մեզանում Բահաթրեանցը, Աղայեանցն ու Մանգինեանցը իրանց ընթերցարաններով: Առաջինը ներկայացրեց հէքիաթական աշխարհը, վերջինը դիւցազնական ու նահապետական աշխարհները, իսկ Աղայեանցը իր «Ուսումն մայրենի լեզուի» ա. և բ. ընթերցարաններում հէքիաթների հետ խառն տալիս է դիւցաներգութեան ու նահապետական կեանքի վերաբերեալ նիւթեր: Այնուհետեւ այս տեսակէտից ուշադրութեան արժանի են Յ. Նազարեանցի «Ընտիր հատուածները», մեր հայրենիքի անցեալի ու ներկայի կուտուրայից խառն նիւթեր, զետեղուած մի գրքում աւելի հասունացած աշակերտների համար: Տէր Ղևոնդեանցի ընթերցարանները, որ

*) Թող ներեն յանդգնութեանս այն հրապարակածսները, որոնք հայ աղգի մէջ մի «միակ մանկավարժ» տեսան: Մեծ կուրիօզ էր. գերմանական մանկավարժական հանրադիտարանը մի քանի հայ մանկավարժների առնունք էր տալիս, իսկ մերոնք այնքան խստապահանջ դուրս եկան, որ մեղ չընդունեցին:

սկզբներում, եթէ կարելի է այսպէս ասել միջազգային բնաւորութիւն էին կրում, հետզհետէ մօտեցան այն աղբիւրներին, որոնցից որ նիւթերը պէտք է քաղուէին: Նոյն շաւղով ընթացել է նաև Յ. Արաբաշեանցը: Աղայեանցը շարունակում է չորրորդ տպագրութեամբ իր «Ուսումնի մայրենի լեզուի» ձեռնարկում երրորդ ու յաջորդ տարիների համար տալ զանազան արձակ ու չափածոյ ընտիր նիւթերի հետ նաև մեր ժողովրդի կեանքից նկարագրութիւններ դիւցազներգութիւններ ու հէքիաթներ: Կ. Կուսիկեանցի և Լ. Սարգսեանցի «Մայրենի խօսքը» երրորդ և չորրորդ տարիների համար կազմուած՝ հմտօրէն ընտրուած այգպիսի նիւթերից զատ պարունակում է իրրև կուլտուրայի արտայայտիչ նիւթեր մեր առաջին վերածնութեան շրջանից՝ հինգերորդ դարից՝ և նահապետական կեանքից վեր առած հատուածներ և հայրենի աշխարհից ու կեանքից նկարագրութիւններ:

Արդ՝ այս ասպարէզում գործողներին առջև դրւում է հետեւեալ խնդիրը. արդեօք ժամանակը չէ՞ հասել մեր ցրուած ոյժերը կենտրոնացնելու մեր ցիր ու ցան եղած կուլտուրական նիւթերը հաւաքելու, ընտրելու, դասաւորելու, իրար հետ բնական առնչութեան մէջ դնելու, որպէսզի մեր դեռահաս սերունդը միջոց ունենար աւելի խորը թափանցելու իր ազգի պատմական անցեալի մէջ, ճանաչել և գիտակցօրէն դնահաստել սովորէր նրա կեանքի կուլտուրական անընկճելի ձգտումները յուսալի, խրախուսական, հատու երևոյթները: Բանասէրների ու մանկավարժների մի ձեռնհաս ընկերակցութիւն, բաղկացած այս մեծ պահանջի կարևորութեանը խելամուռ և այս մտքով ոգևորուած մարդկանցից *) կը կազմէր մի մանրամասն ուղեցոյց ծրագիր, աշխատանքը կը բաժանէր մասնագիտական տեսակէտներով և այսպիսով հնարաւորութիւն կ'ունենար մի արդասաւոր, գեղեցիկ գործ առաջացնելու: Եւ այն ժամանակ՝ այսպիսի լուրջ և միահամուռ աշխատութեան ընթացքում՝ երևան կը գային այն նիւթերի զգալի պակասութիւնները, որոնք անհրաժեշտ էին այս կամ այն կուլտուրական պատմական դարաշրջանի արտայայտիչ պատկերը լրացնելու, ամբողջացնելու համար: Կը զգացուէր պահանջ այս կարևոր պակասորդները անալոգիայի հիման վրայ, այլ ազգերի անցեալից վեր

*) Անհաւանական չէ, որ արդէն գոյութիւն ունեցող ընթերցարանների յօբինողներից մի քանիսը այս առաջարկութեան համակրէին և միացնէին իրանց աշխատութեան արդիւնքները ընդհանուր գործին, որոշ պայմաններով:

առած նիւթերով լրացնելու: Ինչ դրութեան մէջ էլ որ այսուհետեւ մնան այն ուսումնարանները, ուր հազարաւոր հայ մանուկներ են սովորում, մենք չենք կարող այլևս անտես առնել կամ յետաձգել այս կարևոր աշխատութիւնը: Ահա, իմ համոզմունքը:

Այժմ դառնալով այս խորհրդածութեանցը առիթ ներկայացնող «Հայ հեղինակներ» ձեռնարկին՝ մեզ առաջնորդող սկզբունքները պարզելուց յետոյ՝ հիմա հեշտ կը լինի որոշել նրա նշանակութիւնն ու դիրքը արդէն գոյութիւն ունեցող ընթերցարանների շարքում և ուրուագծած ծրագրի մէջ: Պ. Վանցեանի գիրքը՝ հետեւալ հատուածներին է բաղկացած. 1. Բանաւոր դրականութիւն, 2. Գրականութիւն, 3. Վերածնունդ, 4. Արեւելեան բաժին, 5. Ազգագրութիւն, 6. Պատմական, 7. Ճամբորդական և 8. Բանաստեղծութիւններ: Յօրինողը յառաջաբանը այս տողերով է սկսում. «Մեր նպատակն է երկու կամ երեք ամիտի հատորներում տալ մեր գրականութեան և լեզուի զարգացման պատմութիւնը, հեղինակների կենսագիրներով և նրանց լաւագոյն երկերից հանած նմուշներով՝ սկսած հնագոյն անցեալից մինչև նորագոյն ժամանակները»: Ուրեմն պ. Վանցեանը խոստանում է մեզ՝ այս և հետեւալ գրքերում, ներկայացնել հայ գրականութեան ու լեզուի զարգացման պատմութիւնը: Բայց ինչպիսիք են թէ՛ նա ի՞նչ սկզբունքներով պիտի ղեկավարուի իր ծրագիրը իրագործելու համար: Եթէ գրականութեան ու լեզուի զարգացման պատմութիւն է այս, ապա ուրեմն հետեւալ հատորներում պէտք է գետնից առնել նրա գրականութեան աւելի բարձր արտադրութիւններ, թէ՛ բովանդակութեան և թէ՛ ոճի տեսակէտներով: Եւ յօրինողը հետեւալ հատորներին վերապահել է Խրիմեանի, Այվազովսկու, Սադաթեանի, Չօպանեանի, Մասեհեանի, Նար-Դոսի և այլոց երկերից հանուելիք նմուշները: Ալիշանից, Պէշեկթաշեանից, Դուրեանից, Ռ. Պատկանեանից, Շահագիրզից, Ահարոնեանից... յետոյ վերոյիշեալ հեղինակները տալով՝ արդեօք պ. Վանցեանը հետևողականութեամբ վարուած կը լինէր: Այս դասաւորութիւնը ինձ համոզիչ չէ թուում: Եւ եթէ վեր առած նմուշները արեւելեան ու արևմտեան հայաբարբառների զարգացումը ներկայացնելու համար են, հապա ինչո՞ւ, օրինակ՝ Պարոնեանից վեր առած նմուշները իսկական բարբառով են, իսկ Ալիշանինը, Սրուանձտեանինը՝ արեւելեանի վերածուած:

Գալով այս առաջին հատորի նիւթերի դասաւորութեանը՝

«Բանաւոր գրականութիւնից» *) յետոյ, ըստ իս՝ պէտք է դըր-
ուէին «Գրականութիւն» հատուածի տակ՝ ա.) Աւաջին վերա-
ծնունդ ե. դարում, բ.) Անկում, գ.) Նորագոյն վերածնունդ ա-
րեւմտեան և արեւելեան հայերիս մէջ առանձին-առանձին: Պ.
Վանցեանի ստորաբաժանմունքները պարզ ու հետևողական չեն:
5-րդ «Ազգագրութիւն» 7-րդ «Ճամբորդական» հատուածները թէև
հետաքրքրական նիւթերից կազմուած, բայց իր սխտեմական
նիւթերի հետ անմիջական առնչութիւն չունին. 6-րդ «Պատմա-
կան» հատուածը՝ հնից ու նորից պատմական հատուածներ ու
երկու պատմական տեսութիւններ է պարունակում, իսկ 8-րդ և
վերջին հատուածը մի ժողովածու է մեր նորագոյն կովկասեան
բանաստեղծներից՝ բացի Շանթից, Զարբից («Կիսակովկասցի-
ներից») ու մի քանի՝ օտարազգի գրականութիւնից վեր առած՝
նիւթերից:

Պ. Վանցեանի ձեռնարկի նիւթերի ընտրութեան ու դա-
սաւորութեան վերաբերեալ զուտ գրական խնդիրները վերա-
պահելով աւելի ձեռնհաս բանասէրների քննադատութեանը, ես
իբրև մանկավարժ՝ այս գրքի մէջ չեմ տեսնում հայ լեզուի ու
գրականութեան զարգացման պատմութիւն, այլ միջնակարգ
դպրոցների չորրորդ կամ հինգերորդ դասարանների տակա-
ւին տհաս աշակերտների մէջ դէպի ազգային գրականութիւն
և հեղինակները հարցասիրութիւն առաջացնող մի ուշադրու-
թեան արժանի աշխատութիւն: Գրականութեան պատմութիւ-
նից մենք կը սպասէինք որ նկարագրուէր հեղինակների ու նը-
րանց երկերի զարգացման ուղին, այն ազդակները հայ և օ-
տար գրականութիւնից, որոնց շնորհով նրանց երկերը այս
կամ այն արտայայտութիւնն են ստացել: Մենք չենք տեսնում
համեմատութիւններ, բնորոշումներ կային: Այս՝ իր տեսակում
մեր դասագրքերի մէջ միակը՝ ապագայում աւելի էլ կը գնահատ-
ուէր, եթէ իւրաքանչիւր հատուած աւելի ճոխ ու բազմակող-
մանի լինէր («Բանաւոր գրականութիւն» և «Գրականութիւն»
հատուածները, ըստ իս՝ աւելի կարօտ են կատարելագործման):
Յետոյ՝ մեր հեղինակների կենսագիրները շատ անհաւասար
արժէք ունին. մէկինը բաւականին հետաքրքրական, իսկ միւ-
սինը՝ որ պակաս արժէք չունի, չոր ու ցամաք: Այս հեղինակ-
ներին դեռ անտեղեակ աշակերտների մէջ փայտն, տեղական
հարցասիրութիւն առաջացնելու համար պէտք էր աւելի պարզ

*) Արեւելեան հայոցս մէջ գործածուող «Բանաւոր գրականութիւն»
կամ «Անգիր գրականութիւն» դարձուածները աւելի լաւ չէր լինի «անգիր
բանահիւսութիւն»-ով փոխարինել.

ընդ որոշել իւրաքանչիւրի գործունէութեան նկարագիրը, բարձրակէտը և այս շրջանի արգասիքները. ինչ որ անհնարին է, երբ մի երկու նմուշներ են առաջարկուում, ինչպէս, շատ անգամ, այս ձեռնարկի մէջ:

Գիտեմ որ այս ամենը մի մարդու ոյժերից վեր է, կամ պահանջում է մի անհատից երկար ու ձիգ տարիների ծանր և անխոնջ աշխատութիւն: Բոլոր ասածներիցս կարծեմ ակնհերև է, որ հաւաքական ու բազմակողմանի ոյժերը՝ այս ասպարէզում, աւելի կարճ ժամանակի ընթացքում, անհամեմատ աւելի կատարեալ գործ կ'առաջացնէին *): Իսկ եթէ այս նիւթերը լրացնելով դասաւորէինք քաղաքակրթական պատմական աստիճաններով՝ միթէ աւելի ազդու չէին լինի նրանց տպաւորութիւնները: Օրինակ՝ «Ոսկեդարի վերածնութիւն» հատուածը կազմէինք «Հայ հեղինակներ», «Գրականութիւն» հատուածից վեր առնելով «Հայոց գրերի գիւտը», «Քրիստոնէական գրականութեան սկիզբն ու բարգաւաճումը», պատմական հատուածից «Վասակի վերջին օրերը», աւելացնէինք սրանց վրայ Ռ. Պատկանեանից «Բաջ Վարդան Մամիկոնեանի մահը», «Եղիշէն» և այլն ու այսպէս շարունակէինք առնչունակ նիւթերը խտացնելով ու կենտրոնացնելով որոշ իղէանների, որոշ զգացմունքների աշխարհի շուրջը:

Այստեղ վերջ եմ տալիս խօսքիս այլևս հնարաւորութիւն չունենալով մանել մանր գրախօսական դիտողութեանց մէջ և շեշտում եմ, որ պ. Վանցեանի «Հայ հեղինակները» գնահատելի և դասատուններին յանձնարարելի աշխատութիւն է: Թող յօրինողի այս «առաջին փորձը» փորձեն ուսումնարանները և տեսնեն, թէ այս գիրքը ժրքան հարցասիրութիւն առաջացրեց աշակերտների մէջ դէպի հայ հեղինակներն ու նրանց երկերը:

Յ. Տէր Միրաքեանց

«Միտւ երգիչ» — Նամակեա Քուչակի երգերը — մշակեց Գեորգ Ասատուր.
Թիֆլիս, 1905, դ. 40 կողէկ:

Մեր հին գրականութեան ամենախնդնատիպ, ամենաքնքուշ ու գունագեղ ծաղիկներից մէկի, Նահապետ Քուչակի՝ եթէ ոչ յայտնագործելը, գոնէ կատարեալ լոյսի մէջ դնելը

*) Վերջերս Թիֆլիսում այս բանի վրայ մտածողներ եղել են. մի անգամ էլ խորհրդակցել են մի քանի անձեր: